

*ИСТОРИЯ НА КНИГАТА
BOOK HISTORY***ЦЕНЗОРЪТ – ЛИБЕРАЛ НИКОЛАЙ ФЬОДОРОВИЧ ФОН КРУЗЕ
(ПО АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ)***Елена Первалова**Московски политехнически университет*

Резюме: На базата на слабо изучени архивни документи в статията се разглежда дейността на цензора на Московския цензорен комитет Н. Ф. Крузе. Анализът на тези материали позволява да се уточни ролята на Крузе във формирането на либералните настроения на руската интелигенция в първите години от управлението на император Александър II.

Ключови думи: Н. Ф. Крузе; М. Ф. Катков; „Русский вестник“; цензура

Името на Николай Фьодорович фон Крузе (1823–1901) е било много популярно сред руската либерална интелигенция в края на 50-те години на XIX век. След завършването на Харковския университет, от март 1885 г. до декември 1888 г., той заема длъжността цензор към Московския цензурен комитет и става известен като един от най-смелите и либерални дейци в тази област (TsGA Moskva. F. 31, Op. 1, Ed. 124). „Неустрашим боец“, благодарение на когото „за първи път до бедния народ достигат великите думи: наука, истина, отечество, свобода, граждански права“ – пише за него Н. А. Некрасов (Nekrasov, N. A., 1947–1953). Противниците на реформите виждали в Крузе реална заплаха за установения ред. „Приятел на всички западнофили и славянофили, приятел на Катков, кореспондент на Херцен, готов на всичко и желаещ промени“ – така го е характеризирал през 1858 г. московският генерал-губернатор граф А. А. Закревски в адресирана до шефа на жандармите и главен управляващ на III отделение княз В. А. Долгоруков „Записка за различни неблагоприятни разговори и неблагоприятни лица“ (Lemke, M.: 7). Името на Михаил Никифорович Катков (1818–1887) – журналист, редактор и издател на московския обществено-политически ежемесечник „Русский вестник“, в

„Записката“ е споменато неслучайно: неговото списание, основано през 1856 г., се е смятало за едно от най-смелите и опозиционни издания през първите реформаторски години на Александър II, като за това сериозна заслуга има Крузе, разрешавайки за публикуване, според съвременниците, „такива неща, като във вашата лондонска книгопечатница“ (GARF. F. 109, Op. 1, D. 1802, I.1). Именно през периода, когато цензор на „Руский вестник“ е бил Крузе, в него са отпечатани остро социалните „Губернски очерци“ на М. Е. Салтиков-Шчедрин, разобличителните повести и разкази на П. И. Мелников-Печорски, М. Вовчок и И. В. Селиванов, стихотворенията на току-що завърналия се от заточение петрашеевец А. Н. Плещеев, цикълът очерци за злоупотреби в полицията на С. С. Громеки и други резонансни публикации.

Дейността на Крузе неведнъж е била подлагана на „мъмрене“, „обяснение“, „предупреждение и „наказание“ от страна на Министерството на народното просвещение, което в онези години е отговаряло за цензурата. За това свидетелстват документи от фондовете на Руския държавен исторически архив в Санкт Петербург (ЦГИА СПб), Централния държавен архив в Москва (ЦГА Москва) и Руската държавна библиотека (ОР РГБ). В настоящата статия е направен опит да се обобщят сведенията, открити в тях, и да се открие ролята на Крузе за формирането на либерални настроения през първите години от управлението на Александър II.

Първоначално, когато Крузе е разрешавал публикуване в „Руский вестник“ на материали, засягащи теми, доскоро строго забранени, реакцията на министерството се е изчерпвала с настойчиво настояване „да се направи внушение“. Например в началото на 1857 г. той пропуска откъси от спомените на Д. Б. Мьортви (1760–1824) за събитията около въстанието на Пугачов през 1774 г. в Алатирския уезд, Симбирска губерния. В мемоарите на бившия московски градоначалник и сенатор, свидетел на пугачовския бунт, живо и ярко е разказана историята за патилата на семейството му, което е принудено чрез бягство да се спасява от метежниците. Министърът на народното просвещение А. С. Норов, след като се запознал с публикацията, сметнал за неуместно „разгласяването и опресняването в паметта на публиката на действията на неистовите тълпи през пугачовското време“, но като за първи път, посочил на попечителя на Московския учебен окръг Е. П. Ковалевски „недостатъчното благоразумие и предпазливост както на редактора, така и на цензора“ и молел на всеки от тях да бъде направено „съответното внушение [...] като им се обясни, че в случай на последващи появи в това издание на подобни статии или прекалено свободни разсъждения относно общественото и държавно

устройство, каквито нееднократно са се появявали в това списание, и единият, и другият ще бъдат строго наказани“ (TsGIA SPb. F. 722, Op. 1, Ed. 4049). Обаче нито Крузе, нито Катков се съобразяват с думите на министъра и в „Русский вестник“ продължават да излизат материали, нелицеприятно описващи руските порядки, разобличаващи административния и полицейския произвол, чиновническия бюрократизъм на всички равнища, корупцията, зверствата, безнаказаността на помещиците и т.н. Последната тема през годините, предшестващи селската реформа, е била една от най-злободневните и поради това привлича вниманието на висшите цензурни институции. Забележки биха могли да предизвикат даже текстове, в които няма и намек за разобличаване или съобщаване за жестокост на помещиците, като стихотворението на А. Н. Плещчеев „Трудитесь, бедные, вы отдыху не зная...“. За разрешението то да бъде публикувано през юли 1858 г., на Крузе „е обърнато внимание“, понеже, по мнението на министъра, авторът „много рязко изразява тежкия труд на крепостните хора и надеждите за по-доброто им бъдеще“ (TsGIA SPb. F. 772, Op. 1, Ed. 4545). „Строго мъмрене“ е направено на Крузе и за пропускането в мартенския брой на „Русский вестник“ през 1857 г. на коментари за крепостния певчески хор на диригента и композитор княз Ю. Н. Голицин. „Нашите хорове [...] са просто орган – пише музикалният критик на списанието, – в който всяка тръба е собственост на господаря [...] тук волята на господаря се е възплътила в тялото и костите на неговите крепостни селяни и всеки от тези певци е олицетворен израз на призиването и музикалното образование на господаря“ [N. Panovskiy: 163]. Министърът определя тези изрази като „неприлични и неуместни“ (TsGA Moskva. F. 31, Op. 5, Ed. 390), а оскърбеният княз Голицин даже обвинява Крузе в „увлечение по духа на парииите“ и настоява за опровержение (TsGIA SPb. F. 772, Op. 1, Ed. 4196).

И накрая, през декември 1857 г., на Крузе е направена „най-строга забележка“ за пропускането в първия декемврийски брой на „Русский вестник“ на стихотворението на Г. В. Кугушев „Дуняша. Легенда от най-стари времена“, в което е обрисувана трагична картина от близкото крепостническо минало: господарят, след неуспешен опит да притежава пожеланата от него селска девойка („Хоть ты, говорит он, как день хороша, // Но все ж ты моя по ревизьи душа, // по купчей и прочим другим крепостям, // к тому же я друг полицейским властям“), я убива заедно с нейния годеник, но полицията замита делото. Според министъра стихотворението на Кугушев „общо като съдържание и по отделни строфи е такова, че никога не е трябвало да бъде отпечатано“, а неговата поява в

списанието „доказва съвършената липса на приличие и такт както у издателя, приел стихотворението в списанието си, така и у цензора, позволил то да бъде отпечатано“ (TsGIA SPb. F. 772, Op. 1, Ed. 4308). Норов, в писмото си до помощник-попечителя на Московския учебен окръг, напомня, че на цензорите „е възложена важна и свещена отговорност да опазват литературата от осъдителни отклонения от пътя, по който тя може да работи за полза на Правителството и обществото“, и обещава, че ако се повтори нещо подобно, ще бъдат предприети „порадикални мерки“ (Ibidem). За да се избегнат подобни случаи в бъдеще, от Крузе и Катков е получено писмено потвърждение за запознаване със забележката по повод „точното ръководство“ (Ibidem).

Обаче още във втория декемврийски брой от 1857 г. на „Русский вестник“ с разрешението на Крузе е отпечатана речта на известния московски откупчик, милионера В. А. Кокорев, произнесена на банкета на 28 декември 1857 г. Речта е по повод императорския рескрипт от 20 ноември същата година, упълномощаващ Виленския, Гродненски и Ковенски генерал-губернатор В. И. Назимов да изготви проект за промяна на положението на селяните. По същество, в рескрипта става дума за селска реформа, чиято подготовка до момента е била тайна. Едва на 7 декември рескриптът е бил отпечатан на френски език в излизация в Петербург вестник „Le Nord“, а на 24 декември се появява на руски в официалната преса. Самият факт – произнасяне на речта на банкета, което през онези години е било единственият възможен вид политическа манифестация, не е бил осъдителен. Обаче публикуването на емоционалното, страстно изказване на Кокорев в „Русский вестник“, чийто тираж по онова време достигал почти 6 хиляди екземпляра, широко огласило готвената от правителството селска реформа. И по тази причина Норов, определяйки речта „и по съдържание, и по начина на изложение крайно неприлична и неумерена за списанието“, настоява Крузе да бъде наказан със „строغو мъмрене“ (TsGA Moskva. F. 31, Op. 5, Ed. 403). Издаването на поръчаните от Кокорев отделни копия на речта, също разрешено от Крузе (от поръчаните 10 хиляди успяват да отпечатат 3450), е спряно, отпечатаните бройки са иззети от печатницата на списанието и са унищожени. Оцеляват само 500 бройки, които е разрешено да се дадат на автора [TsGA Moskva. F. 31, Op. 5. Ed. hr. 402]. Раздразнението на министъра от московския цензор се усилвало и от това, че след публикуването на речта му, Кокорев на обяд на 16 януари 1858 г. произнася тържествен тост в чест на Крузе „като за човек, прозрял висшите възгледи на правителството за литературата и по тази причина не ограничава изказвания на свободната

мисъл за нея“ (TsGA Moskva. F. 31, Op. 5, Ed. 17). По този начин цензорът, който е длъжен да пази правителствените интереси, изведнъж се превръща в политическа фигура, в проводник на широка гласност и едва ли не в символ на свободомислието. Популярността на Крузе в средите на либералната интелигенция е била толкова голяма, че в негова чест е организирана обществена демонстрация, а през февруари 1858 г. му е връчен поздравителен адрес от 53 литератори и обществени дейци. Сред подписалите са: Н. Г. Чернишевски, Н. А. Некрасов, М. Л. Михайлов, М. Е. Салтиков, Н. А. Добролюбов, В. Д. Спасович, В. П. Безобразов и други видни демократични и либерални дейци, а през април същата година петербургските литератори организират честване на Крузе. Това вече министърът не можел да понесе. За инцидента с речта той сметнал за необходимо да доложи на императора, но последният, както е видно, не придава особено значение на случилото се и този път „пропуските на г. Крузе са оставени без наказание“ (TsGA Moskva. F. 31, Op. 5, Ed. 403). Съобщавайки за това в Москва, министърът, въпреки всичко, настоява „да се имат предвид всички забележки към Крузе и към останалите цензори“, като подчертава, че „подобни необмислени постъпки на цензора са повод за извънредни административни мерки и случайни постановления“. За да се избегне това, настоятелно препоръчва на цензорите „да не [...] постъпват самонадеяно, да не [...] се увличат от направленията на една или друга школа или партия, да не търсят популярност, а при съмнителни случаи [...] да молят за решение висшето началство“ (Ibidem).

Крузе обаче не само не бърза да иска „разрешение от висшето началство“, но на забележките отговаря с обяснителни записки, в които много красноречиво, искрено и емоционално прокарва мисълта, че цензорните ограничения са в услуга именно на враговете на Русия. Според него клеветата, в съчетание с различните обвинения, поражда в обществото недоверие и подозрителност. Затова той настоява за независимост на ума и таланта като необходими условия литературата да изпълни своето предназначение (N, 1898). Така, като отговор на искането на Петербург за обяснение на какво основание е допуснал за отпечатване постановлението на Санктпетербургското градско депутатско събрание по повод отказа на Н. А. Безобразов¹ да приеме грамотите на коренните жители (TsGA Moskva. F. 31, Op. 5, Ed. 412), Крузе твърдо и смело отстоява правата на печата и необходимостта да се спазва принципът на гласността. „Нито в цензорния комитет, нито в частните предписания на висшето началство не е постановена каквато и да е забрана относно препечатването на протоколите на Санктпетербургската дума – пише Крузе. – [...] Ще си

позволя да попитам: на какво основание аз мога да откажа на редакцията правото ѝ да препечатва правителствени постановления и разпореждания – право, дадено ѝ от самото правителство? Цензорът не може и не трябва да постъпва произволно, това му е забранено и от Закона, и от съвестта“ (TsGA Moskva. F. 31, Op. 5, Ed. 413). Прави впечатление изключително решителният тон на обясненията на Крузе, които, според Е. П. Ковалевски, станал министър на народното просвещение на мястото на Норов през март 1858 г., са изпълнени с „неприлични думи и дръзки изрази“ (TsGA Moskva. F. 31, Op. 5, Ed. 404). „Той е в ролята на обвинител и съдия на [...] властимащите“ – пише министърът на попечителя на Московски окръг, обещавайки, както и неговият предшественик, „най-неприятни последици“ за вироглавия цензор при повторение на „подобни постъпки“ (Ibidem).

Натискът върху Крузе се засилва и на 12 декември 1858 г. той е отстранен от длъжност, като по този начин приключва неговата кратка кариера като цензор. Очевидно решението е голям удар за него, защото още на 28 януари 1859 г. той съобщава за решението си „да напусне държавната служба“ (TsGA Moskva. F. 31, Op. 5, Ed. 420). И макар че Крузе по-късно не заема длъжности в земски учреждения и се занимава с публицистика, годините служба в Московския цензорен комитет остават връх в неговата обществена дейност.

Смелостта на Крузе, която той проявява при защитата на интересите на печата, отстоява правото свободно да се изразява мнение, неговата независимост и чувство за собствено достойнство в общуването му с най-високопоставени чиновници в голяма степен спомагат за формирането в предреформеното руско общество на представи за печата като служба на обществото, като средство за борба с рутината, застоя и всички форми на социалното зло.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изявлението на Н. А. Безобразов, който, като представител на едрата земевладелска аристокрация, отказва да приеме от Градската дума грамота за присъждането му на званието „коренен жител“, под предлог, че „той е част от древното московско дворянство и не иска да бъде в числото на хората от среден род“, се е разпространявало в преписи и е предизвиквало възмущение сред прогресивно настроената столична интелигенция.

ЛИТЕРАТУРА

ГАРФ. Ф. № 109, оп. 1, а. е. 1802, л. 1.

Лемке, М. (1904). Эпоха цензурных реформ (1859–1865). Санкт Петербург, с. 512.
Н. Московский обед 28 декабря 1857 г. и его последствия. (1898). – В: *Русская старина*, кн. 1, с. 49–72.

Н. П-ий [Н. М. Пановский]. (1857). Музыкальная хроника. – В: *Русский вестник*, Март. Кн. 2. Современная летопись, с. 162–165.

Некрасов, Н. А. (1948). Н. Ф. Крузе. – В: **Некрасов, Н. А.** Полное собрание сочинений и писем. Т. 2: Стихотворения. 1856–1877. Състав. Корней Чуковский. Москва: Гос. изд-во худож. лит.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 420. Московский цензурный комитет от надводного советника г. фон Крузе. Прощение. 28 декабря 1859 г.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 17. Письмо Министра народного просвещения попечителю Московского учебного округа от 25 января 1858 г.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 390. Письмо Министра народного просвещения попечителю Московского учебного округа от 11 сентября 1857 г.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 402. Письмо Московского генерал-губернатора попечителю Московского учебного округа от 26 января 1858 г.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 403. Письмо Министра народного просвещения попечителю Московского учебного округа от 16 января 1858 г. № 117.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 403. Письмо Министра народного просвещения попечителю Московского учебного округа от 28 февраля 1858 г.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 404. Письмо Министра народного просвещения попечителю Московского учебного округа от 15 сентября 1858 г.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 412. Письмо Министра народного просвещения попечителю Московского учебного округа от 16 ноября 1858 г.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 5, а. е. 413. Объяснение цензора Крузе от 2 декабря 1858 г.

ЦГА Москвы. Ф. № 31, оп. 1, а. е. 124. Формулярный список о службе бывшего цензора Московского цензурного комитета, ныне причисленного к Министерству народного просвещения надворного советника фон Крузе. Составлен 22 декабря 1858 г.

ЦГИА СПб. Ф. № 722, оп. 1, а. е. 4049. Письмо Министра народного просвещения попечителю московского учебного округа от 29 января 1857 г.

ЦГИА СПб. Ф. № 772, оп. 1, а. е. 4196. Дело о статье, пропущенной в „Русском вестнике“ цензором Московского цензурного комитета „Н. Ф. Крузе“ касательно певческого хора кн. Голицына.

ЦГИА СПб. Ф. № 772, оп. 1, а. е. 4308. Письмо Министра народного просвещения помощнику попечителя Московского учебного округа от 27 декабря 1857 г.

ЦГИА СПб. Ф. № 772, оп. 1, а. е. 4545. Письмо Министра народного просвещения помощнику попечителя Московского учебного округа от 26 июля 1858 г.

REFERENCES

GARF. Ф. № 109, оп. 1, а. е. 1802, л. 1.

Lemke, M. (1904). Epoha tsenzurnyh reform (1859–1865). Sankt Peterburg, s. 512.

N. Moskovskiy obed 28 dekabrya 1857 g. i ego posledstvia. (1898). – V: *Russkaya starina*, kn. 1, s. 49–72.

N. P-iy [N. M. Panovskiy]. (1857). Muzykalynaya hronika. – V: *Russkiy vestnik*, Mart. Kn. 2. Sovremennaya letopisy, s. 162–165.

Nekrasov, N. A. (1948). N. F. Kruze. // *Polnoe sobranie sochineniy i pisem. T. 2 : Stihotvorenia. 1856-1877. / sostav. Korney Chukovskiy. Moskva: Gos. izd-vo hudozh. lit. TsGA Moskva. F. № 31, op. 5., a. e. 420. Moskovskiy tsenzurny komitet ot nadvodnogo sovetnika g. fon Kruze. Proshenie. 28 dekabrya 1859 g. TsGA Moskva. F. № 31, op. 5., a. e. 420.*

TsGA Moskva. F. № 31, Op. 5, a. e. 17. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia popechitelyu Moskovskogo uchebnogo okruga ot 25 yanvarya 1858 g. TsGA Moskva. F. № 31, Op. 5, a. e. 17.

TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 390. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia popechitelyu Moskovskogo uchebnogo okruga ot 11 sentyabrya 1857 g. TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 390.

TsGA Moskva. F. № 31, Op. 5, a. e. 402. Pisymo Moskovskogo general-gubernatora popechitelyu Moskovskogo uchebnogo okruga ot 26 yanvarya 1858 g. TsGA Moskva. F. № 31, Op. 5, a. e. 402.

TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 403. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia popechitelyu Moskovskogo uchebnogo okruga ot 28 fevralya 1858 g. TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 403.

TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 404. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia popechitelyu Moskovskogo uchebnogo okruga ot 15 sentyabrya 1858 g. TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 404.

TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 412. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia popechitelyu Moskovskogo uchebnogo okruga ot 16 noyabrya 1858 g. TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 412.

TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 413. Obayasnenie tsenzora Kruze ot 2 dekabrya 1858 g. TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 413.

TsGA Moskva. F. № 31. op. 1., a. e. 124. formulyarny spisok o sluzhbe byvshego tsenzora Moskovskogo tsenzurnogo komiteta, nyne prichislennogo k Ministerstvu narodnogo prosveshthenia nadvornogo sovetnika fon Kruze. Sostavlenn 22 dekabrya 1858 g. TsGA Moskva. F. № 31. op. 1., a. e. 124. Formulyarny spisok o sluzhbe byvshego tsenzora Moskovskogo tsenzurnogo komiteta, nyne prichislennogo k Ministerstvu narodnogo prosveshthenia nadvornogo sovetnika fon Kruze. Sostavlenn 22 dekabrya 1858 g. TsGA Moskva. F. 31. Op. 1. Ed. 124.

TsGA Moskva. F. № 31, op. 5, a. e. 403. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia popechitelyu Moskovskogo uchebnogo okruga ot 16 yanvarya 1858 g. № 117. TsGA Moskva F. № 31, op. 5, a. e. 403.

TsGIA SPb. F. 772, Op. 1, Ed. 4308. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia pomoshchniku popechitelya Moskovskogo uchebnogo okruga ot 27 dekabrya 1857 g.

TsGIA SPb. F. 772, Op. 1, Ed. 4308.

TsGIA SPb. F. № 722, op. 1, a. e. 4049. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia popечitelyu moskovskogo uchebnogo okruga ot 29 yanvarya 1857 g. TsGIA SPb. F. № 722, op. 1, a. e. 4049.

TsGIA SPb. F. № 772, op. 1, a. e. 4196. Delo o statye, propushtennoy v „Russkom vestnike“ tsenzorom Moskovskogo tsenzurnogo komiteta „N.F. Kruze“ kasatelyno pevcheskogo hora kn. Golitsina. TsGIA SPb. F. № 772, op. 1, a. e. 4196.

TsGIA SPb. F. № 772, op. 1, a. e. 4545. Pisymo Ministra narodnogo prosveshthenia pomoshniku popечitelya Moskovskogo uchebnogo okruga ot 26 iyulya 1858 g. TsGIA SPb. F. № 772, op. 1, a. e. 4545.

CENSOR-LIBERAL NIKOLAI FEDOROVICH VON KRUSE (ACCORDING TO ARCHIVAL MATERIALS)

***Abstract:** On the basis of previously little-studied archival documents, the activities of the censor of the Moscow Censorship Committee “N. F. Kruse” are considered. The analysis of these materials makes it possible to clarify the role of Kruse in the formation of liberal sentiments of the Russian intelligentsia in the first years of the reign of Emperor Alexander II.*

***Keywords:** N. F. Kruse; M. F. Katkov; “Russian Vestnik”; censorship*

Associate Professor Elena Perevalova, DSc

Head of the Department

Journalism and Mass Communications named “M. F. Nenashev”,

Moscow Polytechnic University

Moscow, Russia

E-mail: helenpv@yandex.ru